

НАУКОВІ ФОРМИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА 20-х – ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ XX ст.: З ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ

Серед багатьох галузей історичної науки історичне краєзнавство посідає особливе місце. Дослідження і пропаганда історії рідного краю відіграють надзвичайну роль у формуванні патріотичних почуттів та світоглядних переконань. Виняткового значення вивченню регіональної історії надавали видатні вчені минулого М.Максимович, В.Пассек, О.Лазаревський, О.Шафонський, М.Костомаров, В.Антонович, значення якої, на їх думку, було головною умовою створення цілісної історії України. Проте періодом найвищого піднесення і розквіту історичного краєзнавства вважаються 20-ті – початок 30-х років XX століття, які академік П.Т.Тронько справедливо називав “золотим часом” у розвитку різних форм краєзнавчого руху. Особливої результативності досягли наукові форми історичного краєзнавства. Організаційним і науково-методичним центром краєзнавчого руху, що згуртував навколо себе кращі наукові і творчі сили, стала Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), утворена в листопаді 1918р. В її наукових планах проблеми регіональної історії розглядались як один з найпріоритетніших напрямів. Вже на початку 20-х років з’явився ряд наукових структур краєзнавчого спрямування таких, як комісії краєзнавства, Український комітет краєзнавства, мережа комісій і кафедр ВУАН та її Історична секція, кафедри краєзнавства у вищих навчальних закладах, наукові товариства на місцях, музеї, архіви. Завдяки поєднанню зусиль наукових установ та громадських організацій краєзнавство досягло значних успіхів у дослідженні історичного минулого. На той час в Україні діяло близько десяти тисяч різноманітних краєзнавчих формувань. Провідну роль у їх діяльності відігравала наукова інтелігенція – працівники Академії наук, музеїв, архівів, викладачі вузів.

В системі ВУАН вже 1919 року діяло більше десяти краєзнавчих комісій. Так, Київська комісія краєзнавства, до складу якої входили такі відомі вчені як А.Лобода, О.Фомін, І.Шмальгаузен, М.Птуха, В.Липський, П.Тутківський, М.Василенко, за короткий час своєї діяльності провела 24 засідання, виробила конкретні шляхи об’єднання зусиль всіх краєзнавчих структур у республіці. Для популяризації ідей краєзнавства серед широких кіл громадськості комісія почала випуск друкованого органу – “Бюлетеня Комісії краєзнавства”, а також влаштовувала відкриті засідання та наукові читання.

Для активізації краєзнавчих досліджень регіонів з ініціативи Київської комісії було утворено Харківську та Одеську комісії краєзнавства. Харківська комісія під керівництвом професора Д.Зеленіна не тільки вивчала історію Слобожан-

щини, але й готувала скликання всеукраїнського з’їзду краєзнавчих структур. Вона діяла у тісній взаємодії з кафедрою історії України при Харківському ІНО, очолюваної академіком Д.Багалієм, яка мала самостійну етнологічно-краєзнавчу секцію. З ініціативи обох установ виникла комісія краєзнавчих екскурсій, проводилися археологічні розкопки та етнографічні експедиції, систематичні виставки та наукові конференції.

Про результати роботи Одеської комісії довідуємося з “Вісника одеської комісії краєзнавства”. Напрями її діяльності були настільки перспективними і плідними, що привернули увагу численних зарубіжних наукових центрів. Як відзначало бюро комісії у 1928 р.: “Краєзнавча науково-дослідна робота її набула певної чіткості, дала розв’язання низки цікавих проблем щодо місцевого краю, що увійшли в ужиток науки, набула авторитету серед краєзнавчих організацій і популярності серед широких кіл громадськості”.¹

Аналізуючи діяльність краєзнавчих комісій, визначаючи їх роль у розвитку науки, формуванні національної свідомості, Президія ВУАН наголошувала не лише на доцільності поширення їх досвіду, а й вказувала на необхідність зростання їх офіційного статусу. Зокрема, президент ВУАН академік В.Липський, неодмінний секретар А.Кримський та голова Київської комісії краєзнавства А. Лобода у звіті уряду України писали: “необхідним є те, аби принаймні Центральні комісії краєзнавства у Києві, Харкові користувалися в урядових установах правами і авторитетами, які відповідають їх державному і науковому значенню...”.²

Вклад ВУАН у розвиток історичного краєзнавства не обмежувався діяльністю вищезазначених комісій. Поряд з ними в академічній системі працювали комісії порайонного вивчення України, етнографічна, історико-географічна, словника діячів української землі (біографічного словника), комісія по вивченню історії козацтва та інші. Важливо, що саме в 20-х роках зародилися наукові напрямки, які знайшли розвиток у сучасній історіографії. Наприклад, аналізуючи програму історико-географічної комісії, переконуємося в тому, що саме нею були закладені науково-методичні та організаційні принципи, на яких згодом була побудована багатотомна “Історія міст і сіл України”. Комплексний підхід в дослідженні історико-культурної спадщини, характерний для Всеукраїнського археологічного комітету (назва установи неодноразово змінювалась), знайшов своє практичне втілення на сучасному етапі в процесі підготовки “Зводу пам’яток історії та культури”, формах і методах роботи Центру пам’яткознавства

та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

У 1924 р. на батьківщину повертається М.Грушевський, як визнаний лідер української науки. З поверненням вченого не лише завершується формування його наукової школи, але й реалізується один з найважливіших дослідницьких принципів: "відродження районного дослідження українського життя, розпочатого з ініціативи В.Б.Антоновича".³ Його втілення відбулося у створенні та діяльності чотирьох комісій порайонного дослідження України – Києва і Правобережної України, Лівобережної України і Слобожанщини, Полудневої (Південної) та Західної України. Своє завдання вони вбачали в тому, щоб спільними силами "академічних вчених і місцевих істориків розвивати досліди історичних районів, з яких складалась українська земля в минулому і дає їх відчувати в сучасному", "організувати дослідну роботу на місцях і керувати нею, пробуджувати інтерес найширших верств населення до історії свого краю".⁴

Кожна з комісій виробляла певний пріоритетний напрямок роботи, обумовлений комплексом актуальних першочергових завдань. Зокрема, для комісії Києва і Правобережжя ним стала пам'ятко-охоронна діяльність. Члени комісії виступили на захист історико-архітектурних пам'яток, які на думку радянської влади, не мали будь-якої цінності для нового суспільства. О.Макаренко гаряче заперечував проти зносу Михайлівського золотоверхого монастиря, Петропавлівської церкви на Подолі як зразків давньоруської архітектури, які мають "не місцеве, а всесоюзне і навіть більше значення", а їх "архітектура, мозаїка і фрески є живим пам'ятником по своїй історичній і художній цінності".⁵ Ця позиція була інкримінована вченому як антирадянська в 1934 р. З метою врятування могил видатних українських діячів та старовинних пам'яток на київських цвинтарях у вересні 1924 р. була створена комісія київського некрополю. Науковці висловлювали свої пропозиції щодо перейменування вулиць, площ, районів Києва, організували ряд студентських гуртків по вивченню київської старовини, історичної топографії Києва тощо.

Заслуговує на увагу досвід організації краєзнавчої роботи комісії Лівобережної України, яка координувала дослідження багатьох місцевих наукових структур – наукових товариств Чернігова і Полтави, комісії старого Чернігова і Чернігівщини, академічних та етнографічних експедицій, налагодила видавничу справу. Як стверджує часопис "Україна", утворилися "фактичні філії порайонної комісії Лівобережжя в Чернігові, Ніжині, Полтаві, Конотопі, Ромнах, Прилуках, Червонограді".⁶

Прикладом справжньої масовості наукових форм краєзнавства може бути діяльність історико-географічної комісії та комісії біографічного словника України. Починаючи підготовку до видання словника, комісія особливі сподівання покладала на мережу краєзнавчих гуртків, які, вивчаючи історію краю, могли б допомогти у виявленні імен визначних земляків, гідних увіковічення. Тому вона й звернулася до науковців різних міст СРСР з

проханням надсилати матеріали. Одним з таких осередків став Вінницький біографічний гурток під керівництвом професора О.Ярошевича, який працював спільно з кабінетом по вивченню Поділля та окружним архівом. Нагромаджений матеріал знайшов своє застосування при підготовці багатьох енциклопедичних видань в Україні.

У повсякденній діяльності історико-географічної комісії, яка вивчала історичне минуле населених пунктів, в другій половині 20-х років започатковується новий напрям, зумовлений політикою індустріалізації – вивчення історії фабрик і заводів. Він знайшов своє продовження в українській історіографії 80-х років.⁷

Однією з провідних наукових установ, що приділяла значну увагу історичному краєзнавству, була Історична секція при ВУАН. Привертає увагу в першу чергу її видавнича діяльність, зокрема видання часопису "Україна". З 1924 по 1929 рр. вийшла 31 книга часопису але, на жаль, через фінансові труднощі, як і багато інших наукових видань, він припинив своє існування. Рубрика часопису "Краєзнавство" не тільки знайомила читачів з хронікою життя краєзнавчих організацій, але й вміщувала наукові розвідки і статті краєзнавчого характеру, порушувала питання методології краєзнавчих досліджень.

Масштабна краєзнавча робота на місцях була розгорнута науковими товариствами при ВУАН. Вони виникали головним чином на базі інститутів народної освіти, музеїв, архівних установ. На місцях особливо слід відзначити роль музеїв та їх наукових співробітників у цій галузі, яким в переважній більшості округів України належала провідна роль в організації товариств. Фактом, який демонструє динаміку краєзнавчого руху, є зростання музейної мережі: лише протягом 1921-1925 рр. у республіці на хвилі "українізації" виникло 26 нових музеїв.⁸ Результативністю своєї діяльності, ефективними формами співпраці з комісіями ВУАН відзначалися Харківське, Полтавське, Чернігівське, Одеське, Катеринославське товариства. У Чернігові народилася унікальна за своїм задумом для 20-х років установа – інститут краєзнавства. У 1923 р. він асоціював у своєму складі наукове товариство, його етнографічну секцію, гурток любителів світознавства при агрономічному технікумі, історико-архівний гурток студентів ІНО, а також краєзнавчі товариства Ніжина і Остра. Проведені заходи за час існування інституту сприяли популяризації ідей краєзнавства та удосконаленню його громадських форм.⁹

Важливим осередком наукових краєзнавчих досліджень були науково-дослідні кафедри інститутів народної освіти. У своїй практичній діяльності вони орієнтувалися на громадські форми краєзнавчого руху. Зокрема, в Катеринославі з ініціативи академіка Д.Яворницького засновується краєзнавче товариство, ядро якого складали наукові співробітники та аспіранти кафедри. Цінний досвід нагромадили кафедри Полтави, які створили спеціалізовану наукову

дослідну кафедру краєзнавства. Типовим явищем, на жаль, стало незадовільне фінансування краєзнавчих досліджень кафедр, внаслідок чого значна кількість започаткованих форм роботи не знаходила свого продовження.

Суперечливі тенденції у розвитку як наукових, так і громадських форм краєзнавства пов'язані з діяльністю Українського комітету краєзнавства (1925-1930 рр.). Його утворення було назрілою потребою часу, як координуючого центру зрослої мережі краєзнавчих організацій. Ініціатива належала харківським науковцям, які висунули її ще в 1921 р. Проте вона потонула у хвилях бюрократичних узгоджень та листування. Інтерес до цієї ідеї посилюється у зв'язку з переходом до здійснення індустріалізації, в контексті якої краєзнавство розглядається як засіб виявлення і швидкого освоєння природних багатств краю, додаткових економічних ресурсів, спрямованих на забезпечення інтенсивного розвитку економіки України. Водночас історичне краєзнавство продовжувало утримувати у своїх лавах переважну більшість дослідників історичного минулого. УКК намагався вберегти краєзнавчий рух від надмірної заполітизованості, проте йому цього не вдалося. Комітет та його керівництво зуміли налагодити на певний час планомірну діяльність. Своїм першочерговим завданням УКК вбачав надання науково-методичної допомоги місцевим краєзнавчим осередкам. Для її практичної організації засновувалось методичне бюро, яке займалося виробленням програм для товариств і гуртків різного типу, інструкцій з питань комплексного вивчення певної місцевості, систематизацією документації та літератури. До методичного бюро надходила інформація з місць, запити і пропозиції краєзнавців. На його засідання регулярно запрошувалися представники наукових і державних органів для консультацій, узгоджень, спільної підготовки методичних матеріалів. УКК звертав виключну увагу на якісний рівень оволодіння методикою краєзнавчої роботи. Була розроблена схема основних етапів краєзнавчої роботи, яка досі не втратила своєї наукової актуальності.

Не можна обминути значення друкованого органу УКК – журналу “Краєзнавство”. Він був єдиним спеціалізованим виданням, на сторінках

якого систематично публікувалися матеріали з місць, пропагувався досвід краєзнавчих організацій України, інформація про розвиток краєзнавства за її межами. Відрадно, що сьогодні це видання відроджене і знайшло свій шлях до читача.

Під впливом політичних процесів в інструктивних матеріалах комітету на кінець 20-х років стає все більш виразним так званий “виробничий ухил” у краєзнавстві. Він культивувався за рахунок витіснення історичної проблематики, рекомендувалося позбавитися зайвого “академізму” у краєзнавчій роботі, а той факт, що в “краєзнавстві панує головним чином історико-філологічний або ж етнографічний напрямок” – розцінювався як негативний.¹⁰ Підкреслювалась думка, що радянське краєзнавство повністю відрізняється за суттю і завданнями від дореволюційного, отже і дослідження мають бути звернені на майбутнє, а не на минуле.

Така логіка тоталітарного мислення була несумісною з активною творчістю мас, патріотичною позицією національно свідомої інтелігенції. Масові репресії 30-х років завдали нищівного удару по центральних наукових установах, місцевих краєзнавчих об'єднаннях, які характеризувалися органами НКВС як антирадянські, націоналістичні організації. Історичне краєзнавство з 1932 р. перестало існувати як самостійна галузь історичної науки. Було втрачено наступність, об'єктивність у вивченні історії України, з наукового вжитку вилючено спадщину багатьох подвижників краєзнавчого руху.

В сучасних умовах відродження краєзнавчого руху співпало з поступом України до власної державності. Особливу роль у цьому процесі відіграють відділ регіональних проблем історії України Інституту історії НАН України та Всеукраїнська спілка краєзнавців, відроджена в серпні 1990 р. Одним з найголовніших напрямів її діяльності є “згуртування всіх наявних в Україні і за її межами наукових і аматорських сил, створення належних умов для краєзнавчих досліджень, використання їх результатів у науковій, культурно-освітній та виховній роботі”.¹¹ Досвід наукових форм історичного краєзнавства 20-х – початку 30-х рр. є міцною базою в реалізації цих завдань.

Примітки.

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі ІР НБ У) – Ф.Х., спр. 11611. – Арк.. 8.
2. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство на Україні у 20 – 30-х роках //Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). – К., 1991. – С. 4.
3. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України). – Ф.1235, оп. 1, спр. 94. – Арк.. 11.
4. ІР НБ У. – Ф.Х, спр. 1685. – Арк.. 19.
5. Архів управління служби безпеки України по Києву і Київській області (далі Архів УСБУ). – Спр. 61278. – Арк.. 13-14; 104-105.

6. Україна. – 1928. – №5. – С. 178.
7. Скляренко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР: Историография проблемы. – К., 1986 та ін.
8. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – К., 1990. – С. 109.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). – Ф. 166, оп. 3, спр. 406. – Арк.. 18.
10. Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві. – К., 1926. – С. 1.
11. Статут Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 2.

